

О. В. Баштанник

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕВРИСТИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ НЕОІНСТИТУЦІЙНИХ ПІДХОДІВ ЩОДО ІНСТИТУЦІЙНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ В РОСІЙСЬКІЙ ФЕДЕРАЦІЇ

Досліджено особливості концептуальних підходів та прикладних досліджень специфіки трансформації суспільно-політичного режиму в Російській Федерації. Аналіз реалізовано на основі застосування неоінституційного інструментарію (політологічних, соціологічних, частково економічних моделей). Визначено, що переважною більшістю російський дослідників трансформаційні процеси розглядаються як невідворотні та успішні, проте багато в чому детерміновані власне російською специфікою.

Ключові слова: інститут, неоінституціоналізм, інституційна трансформація, інституційна структура, базові інститути.

Исследованы особенности концептуальных подходов и прикладных исследований специфики трансформации общественно-политического режима в Российской Федерации. Анализ реализован на основе применения неоинституционального инструментария (политологических, социологических, отчасти экономических моделей). Определено, что подавляющим большинством российских исследователей трансформационные процессы рассматриваются как неотвратимые и успешные, однако во многом детерминированы собственно российской спецификой.

Ключевые слова: институт, неоинституционализм, институциональная трансформация, институциональная структура, базовые институты.

The article investigates the features of conceptual approaches and applied research in specific transformation of social and political regime in Russian Federation. The analysis conducted on the basis of neoinstitutional instruments (political, social, partly economic models). Determined, that the overwhelming majority of russian researchers transformation regarded as inevitable and successful, but is largely determined by its own russian specifics.

Keywords: institute, neo institutionalism, institutional transformation, institutional structure, the basic institutions.

Проблематика сутності трансформацій політичних режимів у напрямку демократичних перетворень не втрачає своєї актуальності в політичній науці протягом вже більш ніж півстоліття. За цей тривалий час теоретичного осмислення реальних політичних процесів у різноманітних регіонах світу деякі аналітичні підходи спростувалися чи втратили свою значимість як пояснювальні схеми для новітніх феноменів політичної реальності. Натомість через запозичення аналітичного інструментарію від

інших галузей знання (економіки, соціології та ін.) збагатилися та якісно оновилися дослідницькі стратегії в політології. Одним з прикладів цього виступає застосування неoinституційного аналізу в дослідженні інституційного виміру політичної модернізації.

Слід зазначити, що подібний аналіз ґрунтовно висвітлений в роботах таких вчених, як С. Гантінгтон, Т. Парсонс, М. Оріу, Дж. Марч, Й. Олсен, П. Холл, А. Дегтярьов, С. Патрушев та ін. Культурно-ціннісний аспект політичної модернізації опрацьовано такими дослідниками, як Д. Аптер, Г. Алмонд, Л. Пай, А. Пшеворський, Ф. Шміттер, С. Ейзенштадт та ін. Зазвичай, в якості предмета дослідження обрано регіональні угруповання держав, ми ж зосередимо свою увагу лише на РФ (певного роду case-study).

Метою нашого дослідження є аналіз концептуальних підходів та прикладних досліджень специфіки трансформації суспільно-політичного режиму в Російській Федерації та виокремлення і прояснення тих ключових елементів, які представляють прогностичний компонент опрацьованих підходів (разом із телеологічними складовими).

Як ми вже зазначали, неoinституційний аналіз у політичній науці тісно пов'язаний із дослідженням трансформаційних процесів у політичних системах, що стали на шлях демократичних перетворень. Саме в той час, коли чітко актуалізувалася проблематика культурно-ціннісних аспектів модернізації у перехідних суспільствах (70–80-х рр. ХХ ст.), стало зрозуміло, що цей процес є складним та суперечливим, залежить від конкретно-історичних особливостей розвитку окремих країн чи їх груп і вимагає більш тонкого аналізу, аніж той, що проводився до того в руслі, наприклад, марксистської аргументації.

Відповідно, розуміння суті інститутів вже відокремлюється від чисто юридичного їх розгляду чи пояснення через традиційно-звичаєві категорії. Інститут як концепт, за С. Г. Кірдіною, має вже тлумачитися як нерозривна єдність формальних та неформальних норм, подвійно втілений феномен [4, с. 137]. Тобто мова йде про наповнення організаційного каркасу реальним змістом, який вже є похідним від індивідуальної (ціннісно забарвленої) діяльності політичних акторів різного рівня.

Втім, для вчених-неoinституціоналістів більш важливим є аналіз не інститутів як таких, а саме процесу їх становлення, розвитку, характеру і можливостей трансформації [5, с. 61–62]. Як зазначає дослідник П. В. Панов, політична спільнота потребує інституціоналізації для досягнення інтеграції (навіть у найпримітивніших протодержавних формах) та формування політичної ідентичності (що може функціонувати на різних рівнях – локальному, регіональному, національному чи глобальному). В результаті можна спостерігати нерозривний симбіоз політичних інститутів та політичних ментальних конструкцій – форми та змісту [8, с. 94–99].

Тут ми стикаємося з проблематикою безпосередньо співіснування формалізованих характеристик інституту та реальних відносин, що відтворюються в його функціонуванні (ще одна ключова характеристика саме неoinституціоналізму), але ми повер-

Політологія   Філософія і політологія в контексті сучасної культури
немося до цього дещо пізніше. Наразі спробуємо оцінити пропоновану стратегію в дії. Загалом, у якості об'єктів дослідження вчені обирають країни в різних регіонах світу – від Латинської Америки до Східної Європи – ті, що вже стали на шлях демократичних реформ, частково подолали його чи лише прагнуть до цього. Але розгляд можливостей та потенціалу трансформації саме в РФ є більш суттєвим для нас, оскільки політична реальність України у своїх ключових конфігураціях є багато в чому подібною до російської, а отже дослідження наявних аналітико-прогностичних розробок російських вчених може бути цікавим і для прояснення проблем інституційної трансформації в Україні.

Дослідник посткомуністичних трансформацій С. М. Єлісеєв, спираючись на теорію економічної конкуренції Д. Норта, визначає можливість екстраполяції її положень на площину політичного, де зацікавленим гравцем є держава, а правила конкурентної гри – це передовсім специфіка оформлення виборчої та партійної системи. І, з огляду на це, при певних умовах – підтримки держави, зацікавленості впливових (як правило, фінансових) груп, слідування колись обраному шляху – навіть найбільш неефективні правила гри вкорінюються тим глибше, чим більш наявні ці три елементи в політичному житті суспільства [2, с. 75]. Запозичене спершу економічною наукою, а потім і політологією з теорії ігор, схематичне представлення акторів взаємодії (у нашому випадку – політичних) як учасників певного роду гри, що прагнуть отримати контроль за правом їх встановлювати та змінювати, акцентує на відмінності від традиційного, формально-юридичного інституційного підходу ще й у тому, що тепер індивідуальні інтереси постають як рівноправний об'єкт вивчення.

З точки зору неінституційного аналізу, процес оформлення (легітимації) виборчої та партійної систем є вибором правил та норм для їх формалізації як умови досягнення стану динамічної рівноваги (в демократичних суспільствах). При цьому важливо дотримуватися компромісу сторін, адже лише так вдасться сформувати систему, де немає очевидного домінування або воно суттєво обмежене інститутами задля досягнення стратегічної мети (гра з ненульовою сумою) – єдиний можливий варіант функціонування політичної системи для держав, що стали на шлях демократичних перетворень [2, с. 79–80]. Проте досить часто можливо спостерігати «боротьбу на вибування» між силами, що прийшли до влади нібито зі спільною ідеєю демократизації, але починають змагатися згодом за втілення найбільш вигідних для кожної проектів (як, наприклад це було в Україні).

Ще одну, що була вже нами згадана, умову викривлення здорового конкурентного політичного змагання – принцип залежності від обраного шляху (коли інститути формують некоректний інституційний вибір та ускладнюють управління політичними процесами) – С. М. Єлісеєв ілюструє на прикладі виборчої кампанії в РФ у 1993 р. – обрання тоді змішаної моделі виборчої системи для обмеження впливу КПРФ та створення дієвої багатопартійної системи призвело до консолідації регіональної бюрократії. При і так не-

Філософія і політологія в контексті сучасної культури Політологія
консолідованій демократії це стало додатковим джерелом політичної нестабільності, коли домінуючі актори прагнули до власної електоральної перемоги, дестабілізуючи суспільство і дезінтегруючи виборчу та партійну системи на багато років уперед [2, с. 78]. Можливо цілком впевнено стверджувати, що цей аспект є чи не найбільш загрозливим для перехідних політичних систем, оскільки імовірність реалізації такого сценарію зберігається майже завжди.

Деяко відмінна проблематика розробляється у ході реалізації прикладного аналізу – в руслі неоінституціоналізму російський дослідник Б. І. Макаренко здійснив дослідження політичного устрою РФ, звертаючи увагу на два орієнтири-критерії для типологізації політичних режимів, які були сформульовані М. Шугартом та Дж. Кері в роботі «Президенти та Асамблеї: конституційний дизайн і електоральна динаміка» (1992 р.) – специфіка повноважень президента в законодавчій владі, система взаємних стримувань і противаг законодавчої та виконавчої гілок влади. Вибір такої дослідницької матриці був зумовлений тим, що в ній аналізувалися президентська і законодавча влада в країнах, де як президент, так і парламент мають незалежну один від одного легітимність (обираються всенародно), як це є в РФ [7, с. 33].

На основі проведеного аналізу, Б. І. Макаренко доводить, відповідно до вже широко відомої класифікації М. Шугартом та Дж. Кері режимів на президентські, прем'єр-президентські та президентсько-парламентські, що РФ не є чисто президентською або суперпрезидентською (як її часто клеймують), а більше мірою президентсько-парламентською республікою, головним інституційним конфліктом у якій є високий ступінь контролю президента, порівняно з парламентом, над виконавчою владою і збережено потенціал контролю за діяльністю безпосередньо парламенту [7, с. 39–40]. Як ми пам'ятаємо, в Україні було здійснено спробу вирішення подібного конфлікту (адже згідно з Конституцією, у нас так само президент і парламент обирається всенародно) у рамках проведення конституційної реформи і втілюється у прийнятті змін до Конституції від 8 грудня 2004 р., коли на користь парламенту було передано значні повноваження у сфері контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України. Втім, експерименти із формуванням коаліції депутатських фракцій та нові проблеми, пов'язані з цим, призвели до скасування цих змін у 2011 р.

Подолання існуючих протиріч можливе, на думку Б. І. Макаренка, через реформування партійно-політичної системи на мікрорівні (в партії більшості, що не повинна бути партією однієї людини) та досягнення якомога більшої демократизації та плюралізму як на президентських, так і на парламентських виборах [7, с. 41–42]. Однак малоімовірно, щоб на парламентських виборах перемогла не партія, до якої належить чинний президент, або його найбільш ймовірний наступник на майбутніх виборах – політичної кризи не уникнути, якщо матиме місце протистояння парламенту чи парламентської більшості та президента.

Прогностичний потенціал конкретно-емпіричних досліджень політичної системи є досить значущим, але не менш цікавим був би розгляд макротеоретичних концепцій, які представляють ґрунтовніший та ширший аналіз перспектив модернізації РФ. Загалом в російській політології та економічній соціології, попри деякі розбіжності, сформувалася досить чітка тенденція щодо осмислення наявних та потенційних (т. зв. внутрішніх ресурсів) передумов трансформації суспільної системи та бачення результуючої даного процесу. Є вчені, котрі наголошують на тому, що в РФ немає жодних особливих перешкод, які б могли уповільнити чи зробити неможливими будь-які зусилля щодо модернізації політичного режиму чи суспільних відносин у цілому. Так, дослідниця С. Г. Кірдіна пропонує відмовитися від уявлень про суспільну систему РФ як традиційну, розглядаючи її як країну з якісно іншим, ніж у західних державах, комплексом економічних, політичних та ідеологічних інститутів, а також відповідних їм цінностей та норм. І саме на виявленні необхідних напрямків модернізації та ресурсів для їх детальної розробки і варто сконцентруватися [4, с. 139]. Іншими словами, трансформаційний процес має відбуватися на основі інших орієнтирів, порівняно з модернізацією колишніх традиційних, наприклад, європейських країн.

Розробниця інтегрально-інституційної парадигми цивілізаційного розвитку (на базі положень загальної теорії інституційних трансформацій, формаційного та цивілізаційного підходів) О. Е. Бессонова визначає специфіку розвитку людської цивілізації через феномен глобальної цивілізаційної матриці, в центрі якої є інституційний архетип (універсальний спосіб координації людської діяльності) [1, с. 13]. Фактично кожна держава має свою власну матрицю, яка є унікальною комбінацією прогресу суспільства в певних сферах. Автор зазначає, що цивілізаційний розвиток відбувається одночасно у трьох пов'язаних напрямках – формаційному (моделі трудових відносин: рабство – кріпосництво – найм-контракт), інституційному (фази розвитку базових інститутів: перинатальна фаза, структурування інститутів, вичерпання їх потенціалу, інституційна трансформація), державницькому (три глобальні епохи – протодержавна, монархічна, демократична) [1, с. 15–18]. Така глобальна категоризація дозволяє охопити всі суттєві характеристики суспільної системи, простежити перш за все якісні зміни і сформулювати макропрогнози розвитку фактично для будь-якої держави. Сама О. Е. Бессонова характеризує сучасну РФ як державу з переважаючими механізмами вертикальної інтеграції, контрактною моделлю трудових відносин та договірною системою міжгосподарських зв'язків. На її думку, з 2010-х рр. РФ вийде в структурну стадію становлення інститутів ліберального роздатку (дистрибутивної системи) в основі власної інтегральної формації, тобто сформується економіка соціального ринку – функціонування базових ринкових інститутів при збереженні роздаткових механізмів. Відбудеться виникнення інституту ефективного власника, оскільки в інтегральній формації як такій деідеологізується ринковий і роздатковий способи координації людської діяльності,

Філософія і політологія в контексті сучасної культури Політологія
вирішальний вплив має економічна раціональність [1, с. 21–23].
Роздаткові інститути в певних своїх модифікаціях присутні в інституційній системі кожної держави, проте в соціалістичному СРСР значення їх абсолютизувалося і цей спадок став суттєвою перешкодою для реформ у вже незалежній РФ. Саме тому лібералізація дистрибутивної системи – на перший погляд, виключно економічного фактора – може вплинути на політичні трансформації у напрямку до демодержавної системи організації владних відносин.

Концепт базових інститутів, який застосовує О. Е. Бессонова, більш повно характеризує С. Г. Кірдіна як історично зумовлені основи соціальної практики, що забезпечують соціальну структуру в різних типах суспільств і складають інституційну матрицю – стійку, історично сформовану систему базових інститутів, що регулюють економічну, політичну та ідеологічну підсистему суспільства. Дослідниця виокремлює два типи таких матриць – західну (федеративно-субсидіарна політична система, індивідуалістичні цінності в ідеології, ринкова економіка) і східну (унітарно-централізована політична система, колективістські цінності в ідеології, неринкова економіка). При цьому діє принцип компліментарності – взаємної однозначної відповідності базових інститутів (наприклад, за ринкової економіки пануватимуть саме індивідуалістичні цінності) при домінуванні базових інститутів і часткової присутності компенсаторних з іншої формації (економіка на 80% ринкова і на 20% неринкова) [3, с. 15–20]. При більш детальному аналізі пропонуваного типів, можна дійти висновку, що система взаємозалежності не завжди є такою жорсткою (чому є достатньо прикладів), але в якості орієнтувальної схеми їх можна використовувати.

Також автор акцентує увагу на цікавому аспекті – вона вважає, що базові інститути держави є історичними інваріантами, які можуть видозмінюватися через внутрішньополітичні конфлікти чи піддаватися зовнішньому впливу на певний час, проте згодом відбудеться повернення до істинної суті суспільної системи. В якості аргументу С. Г. Кірдіна вказує революції у соціалістичних державах Східної Європи, яка після Другої світової війни опинилася під впливом комуністичного СРСР, але віднайшла ресурси для подолання нав'язаного соціалізму. І цьому розумінні революції нею пропонується розглядати так, як вони розумілися у XVII ст. у політичній філософії – проходження циклічних змін і повернення до початкової точки, а не в руслі марксистської традиції як корінну зміну всіх сфер суспільного життя (і в першу чергу політичної) [3, с. 21]. З огляду на це, можна зробити припущення, що автор так само розуміє трансформацію політичного режиму в сучасній РФ, яка відбувається через відкидання авторитарних атрибутів і природне повернення до невикористаних можливостей демократичних соціально-політичних трансформацій на початку XX ст., в певному розумінні – вибір іншого шляху.

Дещо іншим чином перехід до демократії тлумачиться в теорії моделей переходів до демократії Ф. Шміттєра (нав'язаний, пактований, реформістський і революційний), де він визначає характер переходу до де-

Політологія   Філософія і політологія в контексті сучасної культури
мократії пострадянськими державами як нав'язаний, а тому суперечливий і не забезпечений широкою суспільною підтримкою [9]. Прагнення пройти за короткий термін значний відрізок на шляху модернізації може настільки дестабілізувати політичну систему, що політичні процеси набудуть турбулентного за своїм перебігом характеру.

Також, для характеристики трансформаційних процесів на сході Європи і зокрема в країнах СНД застосовується категорія невизначеності як системне явище (притаманне суспільству загалом), що відрізняється як від невизначеності демократії, де інститути мають певний характер, але результати заздалегідь невідомі, так і від невизначеності авторитарного правління, де інститути слабо визначені, але підсумки політичного процесу зумовлені [6]. Втім, загроза стабільності відчутно збільшується при імпорті (трансплантації) інститутів, оскільки лише за умов природного і поступового виникнення інституту можливий суспільний консенсус щодо його існування, інакше він сприймається як нав'язаний [8, с. 101]. З цим погоджуються німецькі дослідники В. Меркель та А. Круасан, які у своїй теорії дефектних демократій розвивають думку, що для «нових демократій» властиве «пошкодження» традиційних демократичних норм і цінностей, які були ними запозичені, через встановлення неформальних практик і правил політичної гри, що може навіть суперечити формальній інституціоналізації. Це може відбуватися тоді, коли стара політична еліта посіла високі посади за оновленого режиму і вважає за потрібне діяти перевіреними методами, а також у тому випадку, коли вибір на користь недемократичних методів відбувається через обрання політичними акторами раціональних стратегій у складні періоди (наприклад, за часів економічної кризи) [10, с. 4]. Втім, як відзначає П. В. Панов, подібні конфлікти у транзитних суспільствах можливі не через різницю між формальними інститутами і неформальними нормами, а через різне значення інституту у державі-донорі та країні-реципієнті [8, с. 102].

Таким чином, ми можемо стверджувати, що неоінституційний аналіз суттєво збагатив дослідницькі можливості при розробці інституційної проблематики в країнах демократичного транзиту увагою до динамічних характеристик встановлення нових інститутів чи реформування наявних в умовах лібералізації, діяльності політичних акторів як агентів впливу на політичну сферу і суспільну систему загалом, а найголовніше – інститут визначається як складна система функціонування формальних норм та неформальних політичних практик.

При дослідженні інституційних трансформацій у випадку Російської Федерації формуються дві групи підходів – перший (більш вузький) орієнтований на аналіз трансформування безпосередньо політичного режиму через реорганізацію виборчої та партійної системи, і другий (макросоціальний), який реалізується завдяки побудові концептуальних схем, які можуть бути застосовані для аналізу перетворень суспільної системи в цілому.

Також не залишився поза увагою той факт, що у своїх вихідних положеннях побудови аналітичних процедур російські дослідники

Філософія і політологія в контексті сучасної культури Політологія
достатньо впевнені в наявності необхідних ресурсів для реалізації трансформаційних проєктів, відносно складність представляє більша активізація їх для досягнення необхідного результату. Характер пропонує прогнози щодо конструювання демократизованого суспільно-політичного устрою, втім, враховує всю специфіку складної та багатоманітної політичної реальності в Російській Федерації та тиск історичного минулого, але є, скоріше, позитивним. Ми не прагнемо виявити кон'юнктурні тенденції в цих дослідженнях, але звертаємо увагу на те, що високий ступінь невизначеності завжди сприятиме орієнтації на швидкий особистий успіх для політичних акторів усіх рівнів, і допоки він не буде хоча б зменшений, говорити про успіх проєктів, які потребують довготривалих трансформацій, зарано.

Бібліографічні посилання

1. **Бессонова О. Э.** Общая теория институциональных трансформаций: парадигмальное осмысление цивилизационного развития России / О. Э. Бессонова // Социс. – 2008. – № 1. – С. 13–23.
2. **Елисеев С. М.** Выйти из «Бермудского треугольника»: о методологии исследования посткоммунистических трансформаций / С. М. Елисеев // Полис. – 2002. – № 6. – С. 71–82.
3. **Кирдина С. Г.** Институциональные матрицы: макросоциологическая объяснительная гипотеза / С. Г. Кирдина // Социс. – 2001. – № 2. – С. 13–23.
4. **Кирдина С. Г.** Позволяют ли новые институциональные теории понять и объяснить процессы преобразований в современной России? / С. Г. Кирдина // Социс. – 2001. – № 7. – С. 136–140.
5. **Колодій А.** Неінституціоналізм та його пізнавальні можливості в політичних дослідженнях / А. Колодій // Вісник Львів. ун-ту. Сер. «Філософсько-політологічні студії». – Вип. 1. – Львів, 2010. – 285 с.
6. **Крюков О. І.** Демократичні інститути як чинник становлення громадянського суспільства / О. І. Крюков. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/DeBu/2008-2/doc/5/01.pdf>
7. **Макаренко Б. И.** Российский политический строй: опыт неинституционального анализа / Б. И. Макаренко // Мировая экономика и международные отношения. – 2007. – № 2. – С. 32–42.
8. **Панов П. В.** Политическое сообщество: конструирование и институционализация / П. В. Панов // Полис. – 2007. – № 1. – С. 94–103.
9. **Сака В. Т.** Политические интересы в условиях демократической трансформации: структурные и этапные аспекты / В. Т. Сака. – Режим доступа : www.sociology.kharkov.ua/socio/docs/chten_01/saka.doc
10. **Ярошенко Л. В.** Институційний аспект політичної модернізації / Л. В. Ярошенко. – Режим доступу : [Yaroshenko.pdf](#)

Надійшла до редколегії 24.01.2012